

Wstęp

Szesnastowieczna Stara Warszawa określana była przez jej mieszkańców konsekwentnie jako *civitas*. Pojęcie to silnie akcentuje wyobrażenie miasta nie tylko jako danego, konkretnie nazwanego miejsca, lecz także jako wspólnoty obywateli (*cives*). Choć trudno rozstrzygać, na ile terminem tym posługiwano się świadomie i intencjonalnie, a na ile z nawyku, przypomina on zasadniczo o funkcjonowaniu miasta w dwóch wymiarach: fizycznym i społecznym. Wymiary te były w oczywisty sposób komplementarne i nierozzerwalne, a zatem nie można ich badać niezależnie od siebie. Jednocześnie ich ścisły związek wydaje się cenny poznawczo, jako że kategorie te w pewnym zakresie objaśniają się wzajemnie, a zatem każda z nich może służyć jako narzędzie analityczne ułatwiające pełniejsze rozpoznanie drugiej.

Główne kierunki badań nad rozmaicie pojmowaną przestrzenią miasta i jego strukturami społecznymi, wyznaczane przez historyków zajmujących się miastami Europy Zachodniej, w warunkach polskich napotykać zwykłe niemożliwą do przewyciężenia barierę braku źródeł, które pozwalałyby udzielić odpowiedzi na kluczowe pytania¹. Przypadkowa i odmienna dla poszczególnych ośrodków baza źródłowa sprawia również, że teoretycznie podobne analizy poświęcone tym miastom mają z zasady różną konstrukcję i koncentrują się wokół tych problemów, które w danej sytuacji wydają się możliwe do oświetlenia². W przypadku Starej Warszawy zachowany dla XVI w. korpus

---

¹ Por. H. Manikowska, A. Pomierny-Wąsińska, *Główne nurty badań nad przestrzenią miasta średniowiecznego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2015, t. 63, nr 2, s. 198. Tamże krytyczny przegląd aktualnych problemów badawczych związanych szczególnie z tzw. *spatial turn*.

² Stąd – niepozbawione wartości, ale jednocześnie uniemożliwiające badania komparatystyczne – szerokie zróżnicowanie problemów poruszanych w pracach o charakterze socjotopograficznym, z których część koncentruje się na zagadnieniach związanych z rozwarstwieniem majątkowym mieszkańców miasta, inne z kolei dotyczą raczej kwestii rozmieszczenia w przestrzeni miejskiej członków rozmaitych grup zawodowych czy społecznych.

źródeł obejmuje przede wszystkim trzy serie ksiąg prowadzonych w kancelarii miasta: księgi radzieckie i ławnicze oraz *album civium*. Wysoki poziom samej kancelarii, a w jakimś stopniu także powszechne przekonanie mieszkańców ośrodka o użyteczności prowadzonych przez nią akt sprawiają, że źródła te mają znaczną wartość poznawczą. Szczególnie istotne z punktu widzenia badań nad przestrzenią i strukturami społecznymi miasta są liczne zapiski dotyczące obrotu nieruchomościami. Wzmianki te w dużym stopniu rekompensują – dotkliwy w przypadku badań tak nad przestrzenią, jak i nad miejską społecznością – niemal zupełny brak źródeł o charakterze podatkowo-skarbowym.

Zachowany materiał źródłowy wyznacza horyzont możliwych do przeprowadzenia badań nad Starą Warszawą w XVI w. i wskazuje jako szczególnie atrakcyjne trzy kluczowe zagadnienia, w których ściśle spletają się dwie wymienione w tytule pracy kategorie. Po pierwsze, materiał ten pozwala na zrekonstruowanie procesu rozwoju przestrzennego miasta w tym okresie, a więc kształtowania się granic terytorium objętego miejską jurysdykcją i przekształceń funkcjonalnych tego obszaru, a także na poddanie analizie zmian zachodzących w miejskiej onomastyce. Po drugie, umożliwia on również rozpoznanie struktury zawodowej Starej Warszawy i określenie, jak rozmieszczeni byli na jej terytorium członkowie aktywnych tu grup zawodowych. Wreszcie po trzecie, źródła te pozwalają także na bliższe przyjrzenie się grupie nowych obywateli miasta, a więc na przeprowadzenie badań nie tylko nad ich pochodzeniem czy zróżnicowaniem zawodowym, lecz też nad sposobem funkcjonowania w przestrzeni wybranego przez siebie miasta.

Stan zachowania źródeł miał również istotny wpływ na wyznaczone ramy chronologiczne prowadzonych analiz. Datę początkową trudno jednak wskazać z dużą precyzją. Kluczowe dla badań nad topografią i mieszkańcami obszaru *infra muros* księgi ławnicze zachowały się od 1497 r., z przerwą dla lat 1555–1562³. Z kolei równoległa seria ksiąg radzieckich, w której liczniej występują wzmianki na temat terenów przedmiejskich, rozpoczyna się w 1493 r. i sięga początków XVII w.⁴ Regularne wpisy do księgi przyjęć

³ Dwie wcześniejsze, piętnastowieczne księgi ławnicze ze względu na uboższy formularz i zdecydowanie większą przypadkowość wpisów nie pozwalają na prowadzenie pełniejszych badań nad topografią i społeczeństwem miasta (Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Stara Warszawa (dalej: SW) 525 (z lat 1427–1453) i SW 527 (z lat 1453–1471), ta pierwsza wydana jako *Księgi ławnicze Miasta Starej Warszawy z XV wieku*, t. 1: *Księga nr 525 z lat 1427–1453*, wyd. S. Ehrenkreutz, Warszawa 1916 [dalej: KŁMSW]). Ich podjęcie umożliwiają natomiast księgi: SW 528 (z lat 1497–1511); SW 529 (z lat 1511–1524); SW 530 (z lat 1524–1535); SW 531 (z lat 1535–1543); SW 532 (z lat 1543–1555); SW 533 (z lat 1562–1568); SW 534 (z lat 1568–1569, tu także rejestry szosu z lat 1579–1608). Obok głównej serii ksiąg ławniczych pojawiają się u schyłku badanego okresu wydzielone z niej księgi poświęcone wyłącznie transakcjom nieruchomości (opisywane jako *acta fundorum resignandorum*), pierwsza z nich obejmuje lata 1568–1602 (SW 541).

⁴ Wydana przez Adama Wolffa *Księga radziecka miasta Starej Warszawy*, t. 1: 1447–1527, Wrocław 1963 (dalej: KRMSW) zawiera, obok najstarszej zachowanej księgi wpisów rady

do prawa miejskiego – stanowiącej fundament badań nad grupą nowych obywateli miasta – zaczęto natomiast prowadzić w 1508 r.⁵ W sumie do schyłku badanego okresu znalazły się w niej informacje o 1381 osobach, które nabyły prawa miejskie. Inaczej wygląda kwestia daty zamknięcia przedstawionych badań. Przyjęta arbitralnie cezura końcowa wiąże się oczywiście z ustanowieniem Warszawy stałym miejscem obrad sejmów Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a więc z wydarzeniem, które istotnie zmieniło funkcje miasta i zdeterminowało kierunek jego dalszego rozwoju⁶. Wyznaczony w ten sposób przeszło siedemdziesięcioletni okres to czas, w którym Stara Warszawa pozostawała jeszcze – mimo pewnych oznak przyszłych przeobrażeń – miastem raczej typowym, a więc nieodbiegającym pod względem funkcji, struktur społecznych czy gospodarczych od innych, zbliżonych wielkością ośrodków Królestwa Polskiego.

Przedstawiona powyżej w zarysie podstawowa baza źródłowa, której stan zachowania wpłynął ściśle na wyznaczenie ram chronologicznych pracy, poszerzona została w trakcie prowadzonych badań o szereg materiałów o charakterze pomocniczym. Za najważniejsze z nich wypada uznać: najstarszy zachowany spis szosu Starej Warszawy z 1579 r.⁷, jej lustrację z 1564 r.⁸, a także wydane przywileje miasta i rozmaite akta kościelne⁹. Ponadto gdy

---

miasta, także wcześniejsze zapiski poświęcone niemal wyłącznie sprawom związanym z administracją szpitala św. Ducha. Wpisy te, choć same w sobie ciekawe, nie niosą jednak zbyt wielu informacji na temat badanych zagadnień. Właściwa księga radziecka rozpoczyna się natomiast od zapiski nr 194, która wprost informuje: *Sequuntur signature et inscriptiones causarum Civitatis Antiquae Warschoviensis, protunc famosis dominis Andree Cazub preconsole, Cristofero Malodobri, [...] necnon et Blasio notario civitatis de Wartemberg nacione existentibus anno Domini Mo CCCCo nonagesimo tercio*. Bezpośrednią kontynuację tej serii stanowią kolejno księgi: SW 2 (z lat 1528–1543); SW 3 (z lat 1543–1552); SW 4 (z lat 1552–1559); SW 5 (z lat 1559–1566); SW 6 (z lat 1566–1571).

⁵ Księgę przyjęć do prawa miejskiego otwiera pojedyncza zapiska z 1506 r., natomiast liczniejszych wpisów dokonano dopiero w 1508 r. *Album civium Civitatis Antiquae Varsaviae. Księga przyjęć do prawa miejskiego Starej Warszawy 1506–1586*, wyd. A. Bartoszewicz, Warszawa 2000 (dalej: ACCAV).

⁶ Według Marii Boguckiej dostrzegalny jest również wpływ tej decyzji na część spośród analizowanych procesów społecznych. Por. *eadem, Z zagadnień socjotopografii większych miast Polski w XVI–XVII wieku*, w: *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Roslanowski, Warszawa 1976, s. 152.

⁷ SW 534, k. 93–170, 1579 r.

⁸ Lustracja zachowała się w dwóch różnych kopiach: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkps 3067, 1584 r.; AGAD, Warszawa-Ekonomiczne (dalej: WE) 18, k. 1–17, 1771 r. Obie zostały wydane: A. Wejnert, *Lustracje Warszawy*, w: *idem, Starożytności Warszawy*, seria II, t. 6, Warszawa, 1858, s. 122–126; *Lustracja województwa mazowieckiego 1565*, wyd. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, Warszawa 1967.

⁹ *Przywileje królewskiego miasta stołecznego Starej Warszawy 1376–1772*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1913; *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowska*, t. 3, wyd. I. Sułkowska-Kurasiowa, S. Kuraś, Warszawa 2000; S.M. Szacherska, *Nieznane przywileje warszawskie*

działania takie wydawały się konieczne lub celowe, podejmowano również poszukiwania w Metryce Mazowieckiej, Metryce Koronnej oraz w warszawskich księgach ziemskich i grodzkich¹⁰.

Wskazane wyżej trzy główne obszary badawcze wymagały zastosowania dość zróżnicowanych metod. Fundament wszystkich prezentowanych ustaleń stanowią badania prozopograficzne nad obywatelami miasta oraz rekonstrukcje układów własnościowych. Odtworzone ciągi sąsiedzkie nałożono następnie na znaną – bo w ogólnym kształcie zachowaną – siatkę ulic. Zabieg ten doprowadził do kilku odkryć związanych z systemem nazewniczym miasta, a w dalszej kolejności stał się podstawą do opracowania mapy rozmieszczenia w przestrzeni Starej Warszawy przedstawicieli poszczególnych grup zawodowych. Następnie – opierając się na tej samej bazie danych – na mapę ośrodka naniesiono również informacje o położeniu siedzib jego nowych obywateli, a więc osób, które zostały wpisane do *album civium*. Zarysowany wyżej kierunek podejmowanych analiz znalazł swoje bezpośrednie odzwierciedlenie w konstrukcji pracy, która składa się z trzech części: pierwsza z nich poświęcona została przestrzeni Starej Warszawy, druga – zagadnieniom socjotopografii, trzecia – grupie nowych obywateli miasta.

Na główne kierunki rozważań przedstawionych w pierwszej części pracy, a więc dotyczących przestrzeni miasta, silny wpływ wywarły prace Daniela Lorda Smaila, Anne E. Lester i Przemysława Tyszki¹¹. Ostatecznie jednak

---

z XV i początków XVI wieku, „Przegląd Historyczny”, 1960, t. 51, z. 2, s. 368–384; W. Knapieński, *Materiały do dziejów sztuki i kultury*, nr 6: *Notaty do historii kościołów warszawskich*, Warszawa 1949; *Statuta capitulorum Gneznensis et Poznaniensis ecclesiarumque collegiatarum Varsoviensis et Lanciciensis*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1896; *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, t. 2: *Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesium Gneznensis et Poznaniensis (1403–1530)*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1902, t. 3, cz. 1: *Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesium Plocensis, Wladislaviensis et Gneznensis (1422–1533)*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1908; *Acta Ecclesiae Collegiatae Varsoviensis*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1897.

¹⁰ W przypadku Metryki Mazowieckiej regularną kwerendą objęto księgi o sygnaturach: AGAD, Metryka Koronna (dalej: MK) 3; MK 4; MK 5; MK 8 (wraz z edycją: *Metryka Koronna nr 8. Liber intitulatus: Varsavia Boleslai, Conradi, Janussii et Annae ducum Masoviae ab anno 1471 usque ad 1526*, wyd. A. Salina, I. Stembrowicz, Warszawa 2018); MK 9; MK 18; MK 32; MK 40; MK 41. W poszukiwaniach prowadzonych w Metryce Koronnej oparto się przede wszystkim na jej sumaryuszach. Spośród ksiąg ziemskich i grodzkich pełniejszą kwerendę przeprowadzono w księgach z lat 1520–1532, 1540–1541 (AGAD, Księgi ziemskie i grodzkie warszawskie, nr 13–15, 20).

¹¹ D.L. Smail, *Imaginary Cartographies. Possession and Identity in Late Medieval Marseille*, London 1999; *idem*, *The linguistic cartography of property and power in late medieval Marseille*, w: *Medieval Practices of Space*, red. B.A. Hanawalt, M. Kobialka, Minneapolis 2000, s. 37–63; A.E. Lester, *Crafting a charitable landscape: urban topographies in Charters and testaments from medieval Champagne*, w: *Cities, Texts and Social Networks 400–1500. Experiences and Perceptions of Medieval Urban Space*, red. C. Goodson, A.E. Lester, C. Symes, Farnham 2010, s. 125–148; P. Tyszka, *Obraz przestrzeni miejskiej Krakowa XIV–XV wieku w świadomości jego mieszkańców*, Lublin 2001.

prezentowane ustalenia na temat narzędzi opisu przestrzeni miasta pozostają bliższe pracom Krzysztofa Mikulskiego czy Mateusza Golińskiego¹². Badania nad społeczną waloryzacją przestrzeni miasta oraz rozmieszczeniem w Starej Warszawie przedstawicieli poszczególnych profesji zostały oparte na metodach socjotopografii. Wypada jednak zauważyć, że charakter zachowanych źródeł skierował prowadzone analizy, tak pod względem metod, jak i omawianych zagadnień, raczej w stronę prac Urszuli Sowiny, Agnieszki Bartoszewicz i K. Mikulskiego¹³ niż opracowań Jacka Wiesiołowskiego, Romana Czai czy M. Golińskiego¹⁴. Z kolei rozważania poświęcone grupie nowych obywateli miasta bazują częściowo na tradycyjnym kwestionariuszu badawczym, który wywodzi się jeszcze z przedwojennych prac Aleksego Gilewicz, Kazimierza Arłamowskiego i Mariana Miki¹⁵, a realizowany był później w szerszej skali, choć niekoniecznie w pogłębionej formie, przez Stanisława Gierszewskiego i Jaroslava Millera¹⁶. Podejmowane przez tych autorów analizy dynamiki procesu nadawania obywatelstwa miejskiego oraz pochodzenia i zróżnicowania zawodowego przybyszy wzbogacono o – jedynie sygnalizowane w niektórych opracowaniach – rozważania nad integracją tej grupy z wcześniejszymi mieszkańcami miasta¹⁷. Inspiracji do takich

¹² K. Mikulski, *Topografia i hodonomastyka Nowego Miasta Torunia w XIV–XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne”, 1997, t. 62, z. 1, s. 7–37; *idem*, *Zmiany w strukturze zawodowej mieszkańców a nazewnictwo ulic w średniowiecznym i nowożytnym Toruniu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1999, t. 47, z. 1–2, s. 157–162; M. Goliński, *Ulica Żydowska we Wrocławiu do początków XV wieku*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 2012, t. 67, nr 1, s. 3–27, nr 2, s. 19–38; 2014, t. 69, nr 1, s. 37–58.

¹³ U. Sowina, *Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w.*, Warszawa 1991; K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999; A. Bartoszewicz, *Warta. Społeczeństwo miasta w II połowie XV i na początku XVI wieku*, [Warszawa 1997].

¹⁴ J. Wiesiołowski, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Warszawa 1982; R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, Toruń 1992; M. Goliński, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń – podatnicy – rzemiosło)*, Wrocław 1997; *idem*, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, cz. 1–2, Wrocław 2000–2003.

¹⁵ A. Gilewicz, *Przyjęcia do prawa miejskiego we Lwowie 1405–1604*, w: *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 375–414; K. Arłamowski, *Przyjęcia do prawa miejskiego w Przemyslu w latach 1541–1664*, w: *Sprawozdania Dyrekcji Państwowego Gimnazjum im. Prof. Kazimierza Morawskiego w Przemyslu za rok szkolny 1930/1931*, Przemysł 1931, s. 1–31; M. Mika, *Przyjęcia do prawa miejskiego w Poznaniu w latach 1576–1600*, „Kronika Miasta Poznania”, 1933, t. 11, z. 2/3, s. 207–230; zob. też: J. Sadownik, *Przyjęcia do prawa miejskiego w Lublinie w XVII wieku*, Lublin 1938; T. Ślawnicki, *Studia nad ludnością Biecza w wiekach XIV–XVII*, „Małopolskie Studia Historyczne”, R. 1, 1959, z. 3/4, s. 21–66.

¹⁶ S. Gierszewski, *Obywatele miast Polski przedrozbiorowej*, Warszawa 1973; J. Miller, *Early Modern Urban Immigration in East Central Europe: A Macroanalysis*, „Austrian History Yearbook”, 2005, t. 36, s. 3–39; *idem*, *Urban Societies in East-Central Europe, 1500–1700*, Aldershot 2008.

¹⁷ Uwagi na ten temat można odnaleźć w pracach: A. Gąsiorowski, *Ludność napływowa w strukturze społecznej późnośredniowiecznego Poznania*, „Studia i Materiały do Dziejów

poszukiwań dostarczyły przede wszystkim prace Jana i Leo Lucassenów oraz Berta De Muncka i Anne Winter¹⁸, a także badania podjęte przez Lien Bich Luu czy Claire Dolan¹⁹.

Obok prac, które wywarły wyraźniejszy wpływ na kształt kwestionariusza badawczego, wypada również wymienić wcześniejsze opracowania poruszające wskazane zagadnienia w odniesieniu do samej Warszawy²⁰. Badania nad rozwojem przestrzennym miasta w średniowieczu i czasach nowożytnych swoją metryką sięgają pierwszej połowy XIX w. Istotną część spośród tych najdawniejszych opracowań traktować dziś należy przede wszystkim jako świadectwo ówczesnych wyobrażeń na temat przeszłości miasta²¹. Znaczną

Wielkopolski i Pomorza”, 1974, t. 11, z. 2 (nr 22), s. 11–25; J. Wiesiołowski, *Szlachta w mieście. Przemieszczenia i migracje szlachty między wsią a miastem w Polsce XV wieku*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 1980, t. 14, z. 1, s. 47–75; H. Samsonowicz, *L'insertion des immigrés dans les villes polonaises au Moyen Age*, w: *Les immigrants et la ville. Insertion, intégration, discrimination (XIIe–XXe siècles)*, red. D. Menjot, J.L. Pinol, Paris 1996, s. 163–169; a także w przytoczonych wyżej pracach U. Sowiny i A. Bartoszewicz.

¹⁸ B. De Munck, A. Winter, *Regulating migrations in early modern cities an introduction*, w: *Gated Communities. Regulating Migrations in Early Modern Cities*, red. B. De Munck, A. Winter, Farnham 2012 s. 1–22; J. Lucassen, L. Lucassen, *Introduction*, w: *Migration, Migration History, History. Old Paradigms and New Perspectives*, red. J. Lucassen, L. Lucassen, Bern 1999, s. 9–38. Pełną literaturę na temat ksiąg przyjęć do prawa miejskiego zestawiają M. Król, M. Schmidt, *Krakowskie libri iuris civilis z lat 1392–1800 na tle zachowanych rejestrów przyjęć do prawa miejskiego w Polsce i wybranych ośrodkach europejskich*, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, 2015, t. 21, s. 19–52. Z kolei przegląd literatury na temat szerzej rozumianych migracji w średniowieczu przedstawia S. Carocci, *Social mobility and the Middle Ages*, „Continuity and Change”, 2011, t. 26, nr 3, s. 367–404.

¹⁹ Na przykład prace: L.B. Luu, *Immigrants and the Industries of London, 1500–1700*, Abingdon 2005; C. Dolan, *The artisans of Aix-en-Provence in the sixteenth century: a microanalysis of social relationships*, w: *Cities and Social Change in Early Modern France*, red. P. Benedict, London 1989, s. 350–390.

²⁰ W ogólnym kształcie aktualne pozostają przeglądy stanu badań nad Warszawą przedstawione w 2004 r. przez M. Bogucką i A. Karpińskiego, por. M. Bogucka, *Transformacja w stolicę. Warszawa w latach 1526–1795. Stań badań i postulaty badawcze*, „Rocznik Warszawski”, 2004, t. 32, s. 11–23; A. Karpiński, *Spoleczeństwo Warszawy XVI i XVII wieku. Zarys problematyki i stan badań*, „Rocznik Warszawski”, 2004, t. 32, s. 105–114.

²¹ W tej grupie szczególnie: A. Wejnert, *Ulica Baryczkowska w Warszawie*, „Biblioteka Warszawska”, 1863, t. 2, s. 330–342; *idem*, *Lustracye Warszawy...*, s. 122–244; F.M. Sobieszczański, *Rys historyczno-statystyczny wzrostu i stanu miasta Warszawy od najdawniejszych czasów aż do 1847 roku*, Warszawa 1848; *idem*, *Dzielnica Staromiejska w Warszawie. Szkice historyczno-obyczajowe*, Warszawa [ca 1920]; S. Dziewulski, H. Radziszewski, *Warszawa*, t. 1–2, Warszawa 1913–1915; ale także mocno już nieaktualna praca E. Szwanowskiego, *Warszawa. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny*, Warszawa 1952 (szczególnie s. 9–34). Ponadto publikacje o ujęciu raczej popularnym: M. Baruch, *Warszawa za ksiąg Mazowieckich i Jagiellonów*, Warszawa 1916; H. Eile, *Warszawa z drewnianej mury*, Warszawa 1936; W. Korotyński, *Jak i z czego wielka Warszawa powstała*, Warszawa 1916; S. Dziewulski, *Rozwój terytorialny miasta Warszawy w ciągu wieków (1230–1930)*, Warszawa 1934.

wartość zachowują natomiast niewiele późniejsze ustalenia Witolda Małcużyńskiego i Oskara Sosnowskiego²². Wśród nowszych opracowań – obok ujęć syntetycznych czy przekrojowych²³ – na plan pierwszy wysuwają się rozważania poświęcone historii poszczególnych ulic i ich nazw. W tym wypadku należy jednak zauważyć, że cały zespół analiz dotyczących tego zagadnienia wyrasta ze wspólnego rdzenia, a więc opiera się na kwerendach przeprowadzonych w ramach działalności Komisji Badań Dawnej Warszawy. W efekcie, oprócz podstawowej pracy Anny Berdeckiej, Olgierda Puciaty, Janiny Rutkowskiej i Hanny Szwankowskiej, którą oparto na dość szerokich, ale dotkliwie niekompletnych poszukiwaniach źródłowych, kolejne ujęcia mają w istocie charakter wtórny²⁴. Za bliski doskonałości wypadła natomiast praca Wandy Szaniawskiej, poświęcony rozwojowi południowych przedmieść miasta²⁵. Niezwykle cenna okazała się także opracowana przez nią na potrzeby Atlasu Historycznego Mazowska mapa Warszawy wraz z komentarzem²⁶. Z mapy tej – wobec braku lepszych źródeł kartograficznych dla tego okresu – korzystano, opracowując zagadnienia rozmieszczenia w przestrzeni miasta poszczególnych grup jego obywateli.

---

²² W. Małcużyński, *Rozwój terytorialny miasta Warszawy*, Warszawa 1900; O. Sosnowski, *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze wielkiej Warszawy*, Warszawa 1930.

²³ M. Bogucka, *Rozwój demograficzno-przestrzenny*, w: *eadem et al., Dzieje Warszawy*, t. 2: *Warszawa w latach 1526–1795*, Warszawa 1984, s. 13–33; L. Królikowski, M. Ostrowski, *Rozwój przestrzenny Warszawy*, Warszawa 2009; A. Gieysztor, S. Herbst, E. Szwankowski, *Kształty Warszawy*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1947, t. 9, nr 1/2, s. 148–210; także J. Putkowska, *Stoleczność Warszawy a jej rozwój przestrzenny w pierwszej połowie XVII wieku*, w: *Narodziny stolicy. Warszawa w latach 1596–1668*, red. P. Mrozowski, M. Wrede, Warszawa 1996, s. 51–66; M.M. Drozdowski, A. Sołtan, A. Zahorski, *Historia Warszawy*, Warszawa 2017, s. 15–36.

²⁴ A. Berdecka et al., *Ulice Starego Miasta*, w: *Szkice staromiejskie*, red. O. Puciata, H. Szwankowska, E. Szwankowski, S. Żaryn, Warszawa 1955, s. 2–95. Na tych samych kwerendach, a więc na kartotece Komisji Badań Dawnej Warszawy, opierają się informacje na temat poszczególnych ulic i kamienic ukazane w *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*, Seria nowa, t. 11: *Miasto Warszawa*, cz. 1: *Stare Miasto*, red. J. Łoziński, A. Rottermund, Warszawa 1993 (dalej: KZS). Z kolei na tezach przedstawionych przez autorów *Ulic Starego Miasta...* bazowali w swoich pracach – w części dotyczącej nazw z omawianego okresu – K. Handke (*eadem, Semantyczne i strukturalne typy nazw ulic Warszawy*, Wrocław 1970; *eadem, Słownik nazewnictwa Warszawy*, Warszawa 1998; *eadem, Dzieje Warszawy nazwami pisane*, Warszawa 2011) i J. Zieliński (*idem, Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1–15, Warszawa 1995–2011).

²⁵ W. Szaniawska, *Zmiany w rozplanowaniu i zabudowie Krakowskiego Przedmieścia do 1733*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 1967, t. 29, z. 3, s. 285–316.

²⁶ W. Szaniawska, *Warszawa*, w: *Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, cz. 2, Warszawa 1973, s. 121–135; *Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, t. 7: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, cz. 1, Warszawa 1973.

Z rozważań dotyczących przestrzeni miasta trudno wyłączyć zagadnienia związane z przestrzenią prywatną. Strefie tej poświęcono w niniejszej pracy osobny podrozdział, przy czym starano się nie przedstawiać jej jako dycho-tomicznego przeciwieństwa przestrzeni publicznej czy wspólnej, a raczej jako jej integralny element²⁷. Rekonstrukcją układu domu i kamienicy mieszczań-skiej – w takim zakresie, na jaki pozwalają zachowane źródła i stan badań archeologicznych – zajmowali się przede wszystkim Jarosław Widawski, Sta-nisław Żaryn i J. Rutkowska²⁸. W innych pracach z zasady albo powielano ich ustalenia, albo koncentrowano się na omówieniu losów poszczególnych kamienic²⁹. Z kolei charakterystykę warszawskiego rynku nieruchomości przedstawił Piotr Łozowski³⁰.

Spśród prac poświęconych społeczeństwu miasta, w tym szczególnie omawianej w tej pracy grupie jego obywateli, za najcenniejsze wypada uznać dość syntetyczne opracowanie W. Szaniawskiej³¹, na którym opierają się póź-niejsze ujęcia tego zagadnienia³². Z badań szczegółowych i ściślej związanych z prowadzonymi w tej pracy analizami socjotopograficznymi na plan pierwszy

²⁷ Podążano w tym zakresie za uwagami V. Harding, *Space, Property, and Propriety in Urban England*, „Journal of Interdisciplinary History”, 2002, t. 32, z. 4, s. 549–569.

²⁸ Szczególnie: J. Widawski, *Średniowieczny dom miejski w Warszawie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1985, t. 30, z. 2, s. 135–149; S. Żaryn, *Kamienica warszawska w XV i XVI wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1963, t. 8, z. 2, s. 103–125; J. Rutkowska, S. Żaryn, *Wnętrze kamienicy barokowej*, w: *Szkiecy staromiejskie...*, s. 177–197. Cenne pozostają również opisy zachowanych partii szesnastowiecznej zabudowy przedsta-wione w KZS, s. 235–408.

²⁹ Jako przykładowe można wymienić liczne prace Z. Bienieckiego: *Kamienica Wal-bachowska*, „Stolica”, 1953, nr 35, s. 12; *Kamienica Fukierowska*, „Stolica”, 1953, nr 36, s. 6–7; *Kamienica Działotowska*, „Stolica”, 1953, nr 37, s. 13; *Kamienica Baryczków*, „Stoli-ca”, 1953, nr 38, s. 10; *Kamienica książąt mazowieckich*, „Stolica”, 1953, nr 41 s. 13 i nr 42, s. 12. Nieco szerszym ujęciem charakteryzują się natomiast prace B. Wierzbickiej (*Kamieni-ca Baryczków*, Warszawa 1999) oraz M. Barucha i J. Wojciechowskiego (*Kamienica książąt mazowieckich*, Warszawa 1928), przy czym to ostatnie opracowanie jest już w znacznym stopniu nieaktualne.

³⁰ P. Łozowski, *Perspektywy badań nad późnośredniowiecznymi rynkami nieruchomości w miastach na ziemiach polskich*, w: *Inter Regnum et Ducatum. Studia ofiarowane Profeso-rowi Janowi Tęgowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. P. Guzowski, M. Liedke, K. Boroda, Białystok 2018, s. 375–395; P. Łozowski, *Rynek nieruchomości w Starej Warszawie w latach 1427–1453*, „Klio”, 2016, t. 39, z. 4, s. 47–76; *idem*, *The Social Structure of the Real Estate Market in Old Warsaw in the Years 1427–1527*, „Economic History of Developing Regions”, 2018, t. 33/2, s. 147–182.

³¹ W. Szaniawska, *Mieszkańcy Warszawy w latach 1525–1655*, „Rocznik Warszawski”, 1966, t. 7, s. 118–135.

³² Do jej ustaleń odwołuje się m.in. A. Gieysztor, *Spoleczeństwo Warszawy w średnio-wieczu i dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Spoleczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym*, red. J. Kazimierski et al., Warszawa 1977, s. 7–40; a także M. Bogucka, *Rozwój demograficzno-przestrzenny...*, s. 13–33.

wysuwają się prace Ewy Koczorowskiej-Pielińskiej³³, w których jednak raz i niekiedy dość naiwne podejście do metod ilościowych. Zróżnicowany poziom prezentują natomiast liczne publikacje poświęcone poszczególnym warszawskim cechom. Tworzone zwykle okazjonalnie, rzadko odznaczają się one krytycznym ujęciem tematu, zawierają jednak czasem albo wzmianki o dokumentach, które uległy zniszczeniu po upadku Powstania Warszawskiego, albo przynajmniej – o tradycjach czy legendach związanych z początkami danej organizacji³⁴. Za najlepsze z ogółu takich monograficznych opracowań uznać jednak wypada rozważania W. Szaniawskiej poświęcone warszawskim konwisarzom i ludwisarzom³⁵. Ponadto cały szereg użytecznych informacji na temat uboższych mieszkańców miasta, w tym również jego biedniejszych obywateli, pojawia się w opracowaniach Andrzeja Karpińskiego³⁶. Relatywnie nieliczne pozostają natomiast prace dotyczące drugiego bieguna miejskiego społeczeństwa, a więc jego najzamożniejszych mieszkańców. W tej grupie wymienić można w zasadzie wyłącznie starsze opracowania Maksymiliana

³³ E. Koczorowska-Pielińska, *Warszawskie rzemiosła artystyczne i budowlane w XV wieku*, Warszawa 1959; *eadem*, *Liczebność i specjalizacja rzemiosła w Starej i Nowej Warszawie w latach 1417–1526*, „Rocznik Warszawski”, 1972, t. 11, s. 5–22; *eadem*, *Rozwój rzemiosła piekarskiego w Warszawie w latach 1388–1525*, „Rocznik Warszawski”, 1974, t. 12, s. 37–48; *eadem*, *Materiały do dziejów złotnictwa warszawskiego w okresie od XIV wieku do roku 1526*, „Rocznik Warszawski”, 1975, t. 13, s. 5–40; *eadem*, *Paśnicy i szewcy w Starej i Nowej Warszawie w latach 1416–1526*, „Rocznik Warszawski”, 1976, t. 14, s. 83–114; *eadem*, *Rzemiosło Starej i Nowej Warszawy do 1525 roku*, w: *Z dziejów rzemiosła warszawskiego*, red. B. Grochulska, W. Pruss, Warszawa 1983, s. 27–83.

³⁴ Cenne pozostają przede wszystkim edycje statutów cechowych opracowane przez B. Ślaskiego (*Dawne przywileje cechu piwowarów miasta Warszawy*, wyd. B. Ślaski, Warszawa 1909; *Przywileje dawnego cechu rybackiego w Warszawie*, wyd. B. Ślaski, „Prace Filologiczne”, 1909, t. 7, s. 69–92) oraz jego opracowanie poświęcone rybołówstwu (*idem*, *Rybołówstwo i rybolowcy na Wiśle dawniej i dziś*, Warszawa 1917). Ponadto: S. Midzio, *Z dziejów rzemiosła krawieckiego w Warszawie 1339–1980*, Warszawa 1980; W. Wojciechowska, *Cech krawiecki Starej Warszawy w XVIII stuleciu*, Warszawa 1931; T. Woynowski, *Cech piekarzy miasta Starej Warszawy*, Warszawa 1931; K. Duda-Dziewierz, *Dzieje cechu ślusarsko-puszkarskiego m.st. Warszawy*, Warszawa 1935; F. Reinstein, *Dzieje cechu piekarskiego m.st. Warszawy*, Warszawa 1917; *idem*, *Dzieje cechu piernikarzy i woskarzy miasta stołecznego Warszawy*, Warszawa 1916; *idem*, *Dzieje zgromadzenia kuśnierzy m.st. Warszawy*. W setną rocznicę ustawy rzemieślniczej, w 440-tą swego istnienia, w roku 3-cim wojny wszechświatowej, Warszawa 1917; *idem*, *Dzieje piwowarstwa w Polsce i zgromadzenia piwowarskiego miasta stołecznego Warszawy*, Warszawa 1917; J. Lewiński, *Szewcy warszawscy*, „Ekonomista”, R. 8, 1908, t. 2, z. 4, s. 225–256 (faktycznie o historii cechu: s. 227–229).

³⁵ W. Szaniawska, *Z dziejów warszawskiego rzemiosła. Konwisarstwo i ludwisarstwo od połowy XV wieku do połowy XVII w.*, w: *Warszawa XVI–XVII wieku*, z. 2, red. A. Wawrzyńczyk, A. Sołtan, Warszawa 1977 („Studia Warszawskie”, t. 24), s. 47–102.

³⁶ Szczególnie: A. Karpiński, *Ubodzy przedstawiciele cechowego rzemiosła warszawskiego w latach 1526–1655*, w: *Z dziejów rzemiosła warszawskiego...*, s. 126–145; a także: *idem*, *Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII wieku*, Warszawa 1983; *idem*, *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Warszawa 1995.

Barucha czy Antoniny Keckowej³⁷. Dość dobrze rozpoznane, dzięki badaniom Andrzeja Sołtana, są jednak elity intelektualne miasta³⁸.

Wreszcie zauważyć wypada, że podejmowano już również badania nad grupą nowych obywateli Starej Warszawy. Wśród autorów, którzy mierzyli się z tymi problemami, wymienić można Mariana Dyga, Zygmunta Wdowiszewskiego i Leszka C. Belzyta, a ostatnio także Jakuba Lorenca i Krzysztofa Mrozowskiego³⁹. Różne wątki związane z pochodzeniem i dalszymi losami przybyszy do miasta pojawiają się również w przytaczanych już pracach W. Szaniawskiej i E. Koczorowskiej-Pielińskiej⁴⁰.

* * *

Książka ta powstała w oparciu o pracę doktorską napisaną pod kierunkiem profesor Agnieszki Bartoszewicz i doktor Anny Adamskiej w ramach Studium Doktoranckiego na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Obu Paniom Profesor dziękuję za wieloletnią opiekę naukową, okazaną cierpliwość i życzliwość. Osobne podziękowania składam profesor Anecie Pieniądz, która wiele lat temu zainteresowała mnie księgami miejskimi

³⁷ M. Baruch, *Baryczkowie. Dzieje rodu patrycjuszowskiego Starej Warszawy*, Warszawa 1914; *idem*, *Ród Fukierów*, Warszawa 1922; A. Keckowa, *Melchior Walbach. Z dziejów kupiectwa warszawskiego XVI wieku*, Warszawa 1955. Wyraźnie mniejszą wartość ma praca I. Baranowskiego, *Z dziejów rodów patrycjuszowskich miasta Starej Warszawy*, Warszawa 1915. Natomiast bardziej przekrojowe opracowania poświęcone dziejom warszawskich kupców faktycznie obejmują okres od połowy XVII w., por. A. Zaleski, *Konfraternia kupiecka miasta Starej Warszawy*, Warszawa 1913; A. Kraushar, *Kupiectwo warszawskie. Zarys pięciowiekowych jego dziejów*, Warszawa 1929.

³⁸ A. Sołtan, *Warszawianie na Uniwersytecie Krakowskim w latach 1400–1642*, w: *Warszawa XVI–XVII wieku*, z. 1, red. A. Wawrzyńczyk, A. Sołtan, Warszawa 1974 („Studia Warszawskie”, t. 20), s. 9–64; A. Sołtan, *Warszawskie środowisko umysłowe w XV i początku XVI wieku*, w: *Warszawa średniowieczna*, z. 2, red. A. Gieysztor, Warszawa 1975 („Studia Warszawskie”, t. 21), s. 199–215; A. Sołtan, *Pisarze miejscy Starej Warszawy od XV do 1. połowy XVII wieku. Pochodzenie – wykształcenie – kariery*, „Rocznik Warszawski”, 2008, t. 36, s. 172–194; *idem*, *Kultura umysłowa mieszkańców Warszawy w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, w: *Dzieje Śródmieścia*, red. J. Kazimierski et al., Warszawa 1975, s. 47–66.

³⁹ M. Dygo, *Pochodzenie mieszczaństwa m. Starej Warszawy w latach 1508–1528*, „Rocznik Warszawski”, 1981, t. 16, s. 59–80; Z. Wdowiszewski, *Szlachta przyjęta do prawa miejskiego Starej Warszawy 1506–1718*, „Miesięcznik Heraldyczny”, 1932, t. 11, nr 7–8, s. 140–146; L.C. Belzyt, *Szlachta w mieście rezydencjonalnym. Szlachecy obywatele Krakowa i Warszawy około 1600 roku (Analiza porównawcza struktury)*, Zielona Góra 2011; J. Lorenc, K. Mrozowski, *Imigracja do Starej Warszawy u schyłku średniowiecza – tylko mobilność czy już przedsiębiorczość?*, w: *Z dziejów Warszawy. Przedsiębiorczość*, red. K. Wagner, Z. Chmiel, Warszawa 2013, s. 25–52; J. Lorenc, K. Mrozowski, *Nowi obywatele Starej Warszawy*, w: *Skąd się biorą warszawiacy? Migracje do Warszawy w XIV–XXI wieku*, red. K. Wagner et al., Warszawa 2016, s. 39–56.

⁴⁰ Ewa Koczorowska-Pielińska zajęła się również kwestią przyjęć do prawa miejskiego w Nowej Warszawie, *eadem*, *Przyjęcia do prawa miejskiego miasta Nowej Warszawy w latach 1477–1525*, „Rocznik Warszawski”, 1969, t. 9, s. 261–297.

Warszawy, a także profesor Jolancie Choińskiej-Mice i profesorowi Sławomirowi Gawlasowi za życzliwe zainteresowanie prowadzonymi przeze mnie badaniami i motywowanie do ich ukończenia. Za cenne i wnikliwe uwagi dziękuję również recenzentom pracy i książki – profesorom Andrzejowi Karpińskiemu i Januszowi Tandeckiemu oraz Mateuszowi Golińskiemu i Zdzisławowi Nodze. Serdeczne podziękowania za liczne rozmowy o poruszanych w tej pracy problemach składam również doktorowi Jakubowi Lorenco-wi. Wreszcie za skrupulatną lekturę powstającego tekstu i setki poprawek dziękuję mojej Żonie Bognie.